

Г. П. Петришин, А. Пілярчик*

Національний університет “Львівська політехніа”,
кафедра дизайну та основ архітектури,
*Сільськогосподарська Академія у Щеціні

ДО ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ТА АДАПТАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ЦВИНТАРІВ У ПІСЛЯВОЄННИХ РЕАЛІЯХ (НА ПРИКЛАДІ ЗАХІДНОГО ПРИКОРДОННЯ ПОЛЬЩІ)

© Петришин Г.П., Пілярчик А., 2008

На територіях країн післявоєнної Європи залишилися історичні цвинтарі, які належать іншим народам. Особливо це стосується спадщини німців, поляків, українців. До початку ринкових перетворень у Східній Європі історичні цвинтарі виселених народів залишались занедбаними та зазнавали природної руйнації. В останні десятиліття реконструкція міст і культурного ландшафту окремих країн загрожує пам'яткоохоронній діяльності, натомість зросла свідомість населення та зацікавлення спадщиною інших народів.

On the territories of the post war Europe historical cemeteries were left, which belonged to other peoples, especially when speaking about Germans, Poles and Ukrainians. Till the beginning of market changes in Eastern Europe the historical cemeteries of the repatriated people were left on their own and were naturally ruining. In the last decade the change of cities and cultural landscape of the countries gained a dangerous tendency in spreading especially from the point of view of keeping of the historical monuments. On the other hand consciousness of the inhabitants and curiosity on the other people's culture has risen.

Постановка проблеми

Історія людства насичена війнами та численними конфліктами, які призводили завжди до великих суспільно-культурних змін. У таких подіях часто народ чи окрема країна потрапляли під чужоземне панування. Однак є приклади масових виселень та переселень за національною чи релігійною ознакою та вселення на це місце інших переселенців. На територіях, підданим таким акціям, залишаються матеріальні свідчення цього. У нових політичних реаліях ці об'єкти переважно втрачають первісну функцію, переривається континуїтет традиції, зміни набувають руйнівного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Ця тема найглибше опрацьована у працях істориків, які б, здавалося, поставили всі крапки над “і”. Наслідком Другої світової війни став потужний міграційно-переселенський рух населення. Такі політичні рішення, окрім особистої драми переселенців, мали суспільно-політичні наслідки, які сягнули далеко у майбутнє. У результаті післявоєнного переділу Європи на підставі ялтинського та потсдамського договорів 1945 року Польща отримала на Заході території німецьких Східної Пруссії та Сілезії, звані “землями віднайденими” як компенсацію “земель, втрачених” на Сході. Західні українські етнічні землі – Лемківщина, Холмщина, Підляшшя залишились у Польщі, а мешканців розкидано в Україні. Проте проблематика спадщини почала широко обговорюватися у професійних колах лише після падіння комуністичного тоталітаризму, фактично від 1990-х років.

Мета статті

Серед різних об'єктів, які залишились на територіях після масового або часткового переселення місцевих мешканців, особливо складна ситуація утворилась навколо цвинтарів, які є німим свідченням приналежності цього місця до автохтонного, але виселеного населення, тому метою статті є визначення шляхів адаптації історичних цвинтарів до сучасних суспільних вимог.

Рис. 1. Єврейське кладовище у Старому Самборі (фото Г. Петришин, 2006)

Рис. 2. Меморіал у Белжці (Польща) на місці концентраційного табору, де було замордовано понад 500 тисяч євреїв (фото Г. Петришин, 2007)

Виклад основного матеріалу дослідження

У післявоєнний час в Європі склалася практика охорони історичних єврейських кладовищ (рис. 1–4), яка полягає в їх меморіалізації без внесення рекреаційних чи інших функцій [1]. До початку ринкових перетворень у Східній Європі історичні цвинтарі виселених народів залишались покинутими, занедбаними та підлягали природній руйнації [2]. Практика охорони та адаптації німецьких історичних цвинтарів у післявоєнних реаліях на західному прикордонні Польщі лише проходить період становлення.

Рис. 3. Лapidарій при стінах парафіяльного костелу у Дарлові (Польща, Помор'я), де зібрано пам'ятки із покинутих цвинтарів, зокрема єврейських (фото Г. Петришин, 2003)

Рис. 4. Лapidарій на місці єврейського кладовища у Казімежі, Польща (фото Г. Петришин, 2004)

Після приєднання Західних Земель до Польщі і напливу нового населення (переважно поляків із “земель втрачених” на сході та етнічних українців і змішаних сімей у результаті операції “Вісла” із східного прикордоння) пріоритетною ціллю стало пристосування цих територій до розселення і проживання після військових зруйнувань. Цей процес поєднувався із ідеологічним принципом затирання або повного усунення слідів минулого з об'єктів, які були міцно історично або символічно пов'язані з цим місцем. Для новоприбулого населення цвинтарі були особливо “небажаною спадщиною”, свідомством приналежності земель іншому народу, пам'яткою бурхливої історії, символом перенесених кривд, а може навіть символом, що викликав докори сумління та тривогу. Якщо звичайні інші міські об'єкти – вулиці, житлові та громадські будівлі тощо – легко можна було перейменувати та адаптувати, затираючи сліди колишньої приналежності та історії, то цвинтарі іншого народу та іншої віри (переважно прусський протестантизм на противагу польсько-

му католицизму) важко було ідентифікувати. Тема передвоєнних цвинтарів довгий час була темою суперечливою, невігідною і дратуючою.

Передвоєнні цвинтарі міста Щеціна існують і сьогодні, але більшість давніх цвинтарів виконує сьогодні інші функції. Із 85 історичних цвинтарів в сучасних адміністративних межах Щеціна недіючими вважаються 26, ліквідованими – 54 (частина з них ліквідована перед війною), лише декілька діють [3].

Відразу після війни більшість передвоєнних цвинтарів унаслідок переселення німців були занедбані. Залишені без опіки родин і громадського нагляду цвинтарі руйнувалися (через заростання і старіння матеріалів), а також були свідомо знищені, що супроводжувалося профанацією поховань. До значної частини територіально великих міських цвинтарів чинили скоординовані дії із затирання їх давнього характеру. Символічним стає процес отримання з цвинтарів будівельного матеріалу – тесаного каменю – для будівництва огорож (рис. 9), підпірних стін, пішохідних доріжок, гіршої якості – для закладення фундаментів чи отримання бетону. Післявоєнні спонтанні нищення цвинтарів були змінені різними правовими дозвільними актами. Першою з них була інструкція Міністерства Земель Одзисканих з 1948 р., видана з нагоди наближення Виставки Земель Одзисканих. Приписи регулювали діяльність щодо “віднімеччування” цвинтарів, за умови збереження лише таких, які мали значну історичну або художню вартість, що вирішувалось індивідуально у кожному окремому випадку [4].

Численними є приклади продовження погребальної функції на цвинтарях, де на вільних місцях хоронили нових мешканців міста, переселенців, які походили з різних місць Польщі чи з-за східного кордону (рис. 8). Відбувалось це особливо хаотично у перші післявоєнні роки. Пізніше менші з таких цвинтарів остаточно були ліквідовані. Більші цвинтарі виконують надалі свої функції, як, наприклад, Центральний цвинтар (Hauptfriedhof), закладений на початку ХХ ст. Продовження традиції супроводжувалась перманентним нищенням старих поховань: старі надгробки змінювались новими похованнями. До сьогодні збереглося небагато надгробків передвоєнного часу. Серед збережених – випадкові, які залишилися у труднодоступних, непрестижних місцях, рідкі пам’ятники значної художньої вартості, надгробки, що вказують на слов’янське походження померлого, поховання відомих історичних постатей, художників, а також пам’ятники значних розмірів, усунення яких підручними засобами було неможливим, або ж пам’ятники загальноєвропейського значення (наприклад, пам’ятник жертвам Першої світової війни). Часто можна побачити, що з плити збито старий напис, і вона слугує новим померлим.

До сьогодні лише деякі цвинтарі залишилися у стані, збереженість яких дає змогу їх музеєфікувати. Відомі приклади створення т.зв. лапідаріїв – наприклад, колишній цвинтар євангелістів при вул. Нерінга у Щеціні, поховання на якому заборонені у 1949 р. (рис. 10). Серед старих дерев визначено меморіальну частину, де зібрано і по-новому закомпоновано найкраще збережені надгробні плити, а решту цвинтаря пристосовано до відпочинку мешканців найближчого житлового масиву (рис. 11). Проте постійно спостерігаються тут акти вандалізму, якими нищиться меморіал [5].

Рис. 5. Міський парк – колишній цвинтар у Грифіні (Польща). Ліворуч – давні гробівці

Рис. 6. Стара алея в парку ім. генерала Доббор-Мусьницького у Щеціні (колишній євангелістичний цвинтар) (Фото А. Пілярчик, 2006)

Рис. 7. Памятково-інформаційна таблиця на території колишнього військового цвинтаря по вул. Коперніка у Щеціні, сьогодні – сквер Акермана (Фото А. Пілярчик, 2007)

Рис. 8. Парк-лапідарій на вул. Нерінга у Щеціні. Памяткова плита на честь похованих тут перших мешканців післявоєнного Щеціна (Фото А. Пілярчик, 2007)

Рис. 9. Огорожа костьолу при площі Матері Тереси з Калькутти у Щеціні, виконана з нагробних плит передвоєнних цвинтарів (Фото А. Пілярчик, 2007)

Рис. 10. Фрагмент лапідарію, відкритого 11 травня 2007 р. на території давнього урнового гаю Центрального цвинтаря у Щеціні (Фото А. Пілярчик, 2008)

Процес перетворення територій старих цвинтарів на рекреаційні центри розпочався наприкінці XIX ст. Добрими прикладами є Цвинтар Грабовський / *Grabower Friedhof*, закладений у 1802 р. у Щеціні, а його ліквідація і поступове перетворення на міський парк / *Grabower Anlagen* з городом ботанічним / *Botanische Garten* відбулися під кінець XIX ст. З погляду потреб великого міста таке нове використання цієї території не суперечило давній функції (рис. 5).

Післявоєнні адаптаційні перетворення цвинтарів на парки, відомі у всіх містах Земель Одзисканих. У Вроцлаві, найбільшому із міст Сілезії, така зміна функції обійняла понад 50 цвинтарів [6]. У післявоєнний час занедбані цвинтарі, зруйновані і щораз суспільно небезпечніші, було ліквідовано. Деякі, менші з них, були поглинуті розширенням житлової та промислової забудови міст. Однак більшість поступово адаптовано на парки та сквери. Основними заходами

були: ліквідування огорожі та відкриття їх для мешканців, розбирання каплиць, гробівців, демонтаж плит надгробних, однак захоронені тіла залишилися на місці [7].

Сьогодні території колишніх цвинтарів мають велике значення з огляду на їх природні якості. Зелені насадження в широкому дендрологічному асортименті, які сягають столітнього віку, стали пам'яткоохоронними об'єктами. У більшості випадків збереглися алеї, які розкривають композиційний уклад цвинтарів (рис. 6). Завдяки своєму корисному розміщенню у центрі міст і багатству зелені ці території широко використовуються з рекреаційною метою. Такі парки мають скромне опорядження: замощені головні доріжки, лавки, смітники, освітлення головних алеї, часто спонтанно влаштовані спортивні майданчики для підлітків та прості ігрові майданчики для найменших дітей (рис. 11) [8].

Рис. 11. Дитячий майданчик у післяцвинтарному парку ім. генерала Довбор–Мусьницького у Щеціні (колишній євангелістичний цвинтар) (Фото А. Пілярчик, 2008)

Сьогодні можна спостерігати зміну ставлення суспільства до питання передвоєнних цвинтарів. Здається, що акти вандалізму на колишніх цвинтарях не викликані ненавистю чи національними мотивами, як це було у перші післявоєнні роки, а швидше спричинені заспокоєнням потреби нищення, виливами агресії, є полем перенесення дії комп'ютерних ігор у підлітків. З іншого боку, вони спричинені намаганням люмпену великого міста отримати певний зиск – металеві огорожі, хрести, ланці та інший декор є поживою для збирачів металобрухту. Це саме відбувається і на сучасних цвинтарях, на яких крадуть бронзові елементи [9].

Позитивним явищем у ревалоризаційній практиці є консерваційне забезпечення і експонування старих надгробків, закладення лапідаріїв, куди переносяться збережені пам'ятки, а також встановлення пам'ятників і пам'ятно-інформаційних таблиць на територіях колишніх цвинтарів. Організуються також товариства, фундації і суспільні акції для порятунку історичних цвинтарів, фінансується відбудова пам'яток сепулькрального мистецтва. У пресі з'являються статті, а в радіопрограмах – дискусії на тему збереження пам'яті про колишніх мешканців міст на прикладі передвоєнних цвинтарів. З'явилися численні офіційні і приватні сторінки в Інтернеті, які займаються цією тематикою, частішають ініціативи щодо впорядкування старих цвинтарів. Виразом такого зацікавлення є існуючий від 2004 р. надзвичайно популярний інтернет-портал “Любителів давнього Щеціна” www.sedina.pl, де було організовано від 2007 р. екскурсії “Шляхом старих цвинтарів Щеціна” [10].

Висновки

Давні цвинтарі опинились сьогодні в оточенні тісної забудови. Хоча довгий час вони існують як парки, зелені масиви та сквери, мешканці часто не мають поняття про їхнє минуле. Але останнім часом помітна суспільна зацікавленість історією міст, зокрема і колишніми цвинтарями: вони стають об'єктами історичними, старі надгробні плити – художніми, а зелені насадження – природничими. Щораз частіше чути голоси, які намагаються переконати суспільство, що збереження таких пам'яток є не лише згадкою про давніх мешканців Земель Одзисканих, а й

насамперед спільною культурною спадщиною. Це є спадщина, з якою не потрібно ідентифікуватися, не має вона подобатись, але її потрібно шанувати, оскільки отримана вона від інших поколінь і її потрібно передавати наступним.

1. Halina Petryschyn. *Die Judenviertel in der Stadtplanung und Stadtentwicklung Ostgaliziens mit besonderer Beruecksichtigung der Zeit vom Ende des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* // *Beitraege zur Geschichte der Staedte Mitteleuropas Band XV. Juden in der Stadt.* (Hgb. von F. Mayrhofer u. F. Opll.) – Linz/Donau (Austria), 1999. – 420 s. SS. 221 – 295. 2. Петришин Г. Вступне слово // *Німецькі колонії в Галичині. Історія – архітектура – культура: Матеріали Міжнар. наук. семінару.* – Львів: Манускрипт, 1996. – С. 27–31. 3. Stanecka E. *Cmentarze Szczecina* // *Ochrona krajobrazu zabytkowego ze szczególnym uwzględnieniem zieleni zabytkowej: Materiały konferencyjne. ANTIKON, Targi Konserwacji i Renowacji Zabytków.* – Szczecin, 1997. 4. Brzezowski W., Jagiełło-Kołaczyk M. *Miejsce wiecznego spoczynku? O problemach związanych z przekształcaniem nieczynnych cmentarzy na terenie tzw. ziem odzyskanych (na przykładach Jeleniej Góry i Wrocławia)* // *Przyroda i miasto Tom X. Część II.* red. Rylke J. – Warszawa: SGGW, 2007. – 268 s. 5. Pilarczyk A. *Historyczne cmentarze Szczecina – ochrona i współczesne użytkowanie* // *Przyroda i miasto Tom X. Część II.* red. Rylke J. – Warszawa: SGGW, 2007. – 286 s. 6. Brzezowski W., Jagiełło-Kołaczyk M., *Ibidem.* 7. Petryszyn H., Pilarczyk A. *Wielokulturowość Szczecina w spuściźnie cmentarnej a zagadnienia współczesne* // *Teka komisji architektury, urbanistyki i studiów krajobrazowych. T. 3: Polska Akademia Nauk Oddział w Lublinie.* – Lublin: Wyd. Akademii Rolniczej w Lublinie, 2007. – 117 s. 8. Pilarczyk A. *Rekreacja w parkach i zieleńcach na terenach pocmentarnych w Szczecinie* // *Rozwój rekreacji a ochrona i kształtowanie krajobrazu. Materiały pokonferencyjne XI Forum Architektury Krajobrazu.* – Poznań, 2008. 9, 10. *Portal Miłośników Dawnego Szczecina: www.sedina.pl*